

ХАЛҚ ЧОЛҒУЛАРИДА ЎҚИТИШ УСЛУБИЁТИ (ЧАНГ ИЖРОЧИЛИГИ МИСОЛИДА)

Олимов Шерали Ботирович

Аннотация: Мақолада бўлажак чолғу ижрочилиги ўқитувчиларини педагогик маҳоратини шакллантиришнинг замонавий усуллари, шунингдек учун ривожланган мамлакатларнинг илгор тажрибаларини қўллаш, глобал таълим жараёнларида фаол иштирок этиши, ҳамда ўқитувчи ва талабалар олдида турган сунъий тўсиқларни бартараф этиши таълим тизимини ислоҳ қилиш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: чолғу ижрочилиги ўқитувчилари, Халқ чолғуларида ижрочилик услубиётини такомиллаштиришни махсус (ижрочилик) дарслари, шахсий компетентлик.

Ўзбек халқ чолғуларининг тарихи қадимдан ўрганилиб келинади. IX- XVII асрларда яшаб ўтган Ўрта Осиё олимларининг рисоаларида мусиқий чолғуларнинг тавсифини, машхур мусиқачилар номларини, машхур мусиқий асарлар номларини учратиш мумкин. Ўзбек анъанавий мусиқасини йиғиш ва ўрганиш XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, кенг миқёсда олиб борила бошлади. Бу ишларни асосан ҳарбий капельмейстерлар олиб боришган. Улар оркестрда ишлаш билан бирга, этнографик фаолият билан ҳам шуғулланишган. Биринчи навбатда, булар А.Эйхгорн ва Ф.Лейсеклардир.

Халқ чолғуларини йиғиш ва ўрганиш бўйича олиб борилган ишларда машхур композитор, этнограф ва педагог В.Успенский чуқур из қолдирган. Унинг фаол иштироки ва ҳаракати натижасида 1919 йили Тошкентда мусиқий-этнографик бўлим очилади ва у бу бўлимга раҳбарлик қилади. Бу бўлим олиб борган ишлардан бири халқ чолғулари коллекциясини йиғиш ва уларнинг ижрочилик имкониятларини ўрганиш бўлди.

Ўзбек мусиқасини ўрганиш тарихида кенг кўламдаги олим, истеъдодли фольклорчи, педагог В.Беляевнинг хизматлари ҳам каттадир. Мусиқа назариясини ўрганишда В.Беляев Шарқ олимларининг мусиқа ҳақидаги рисоаларининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтади. Унинг ўзбек халқ чолғулари ривож тарихи бўлимида олиб борган изланишлари, уларни синфлаштириш ва ўлчаш ишлари катта қизиқиш уйғотади. 1933 йили Москвада В.Беляевнинг «Ўзбекистон мусиқий чолғулари» номли китоби нашр қилинади. Унда 50 дан ортиқ чолғуларнинг тавсифлари берилган.

Халқ чолғуларини қайта таъмирлаш ва такомиллаштириш натижасида товуш ҳосил қилишнинг техник усуллари, янги ижрочилик кўникмалари ишлаб чиқилди. Чолғуда ижронинг эшитиш услубидан нота ёрдамида ижро услубига ўтилиши ўқув

репертуари устида кўп ишлашга, халқ чолғуларида ижро мактабларини ташкил қилишга олиб келди.

Халқ чолғу ижрочиларига таълим беришнинг услубий ва дидактик асосларини ишлаб чиқиш худди шу йўналишда олиб борилди. Ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистон давлат консерваторияси «Халқ чолғуларида ижрочилик» кафедраси профессор-ўқитувчилари томонидан бир қатор фундаментал дарсликлар, ўқув қўлланмалар, тўпламлар чоп этирилди. Халқ чолғуларида ижрочилик мактаблари пайдо бўлди. Шу билан бирга, халқ чолғулари оркестрини ташкил қилиш ва ишлаш бўйича ўқув-қўлланмалар ёзилди. Шундай қилиб, халқ чолғулари йўналиши бўйича муסיкий таълимнинг бошланғич бўғини учун таълим асослари шаклланди. Ҳар қандай талаба бутун ўқув йили мобайнида етарли миқдорда кенг умумтаълим ва касбий билимларга эга бўлиши керак. Чунки, ҳаммамизга маълумки, кўпгина битирувчиларимиз ўз ҳаётларини педагогик фаолият билан боғлайдилар. Бу эса психология, педагогика, услубиёт бўйича яхши тайёргарликни, кенг дунёқарашга эга бўлишни талаб этади. Аммо шу пайтгача педагогика тамойилларига асосланган, таълимнинг ўзига хослигини очиб берувчи, ижрочилик маданияти ютуқларини ифодалаган умумий ва шахсий услублар ишлаб чиқилмаган.

Нашр қилинган кўпгина дарсликлар ва ўқув қўлланмаларда таълимга тор маънода ёндашилган. Ҳамма тавсиялар чолғуда ижро ҳолатига, товуш ҳосил қилишнинг техник услубларига, ижрочиликни эгаллашга доир бўлиб, ўқув-тарбиявий жараён ва педагогик этика масалалари ҳам бирмунча ёритилган. Лекин таълимнинг тарбиявий аҳамияти, ғоявий-маърифий йўналиши, илмийлиги ва шу каби долзарб масалаларга камроқ эътибор берилган. Олий ўқув юртларида бундай услубиётнинг ишлаб чиқилмаганлиги ижрочилик санъати бўйича таълимнинг сифатига, педагогик тайёргарлигига салбий таъсир этади.

Услубиёт тушунчаси ўқитувчилик нуқтаи назаридан қараганда иккихил маънода ишлатилади:

- услубиёт - ўқув юртларида олиб бораладиган назарий курс, ўқув фани сифатида;
- услубиёт - ўқитувчининг иш услуби ва шакллари сифатида.

Услубиёт ҳақида гапирилганда, таълимнинг асосий объектив ва субъектив омиллари йиғиндисидан келиб чиқиш керак. Услубиёт таълим амалиётининг самарали услубларини ўрганиш асосида ишлаб чиқилади, илмий-назарий изланишлар жараёнида амалиётда асослаш ва умумлаштириш натижасида ҳосил қилинади. Пировардида иккита асосий услубиёт ҳосил бўлади: яъни умумий услубиёт ва махсус услубиёт. Умумий услубиёт таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганиш билан шуғулланади. Махсус услубиёт эса таълимнинг махсус билим кўникмаларини тезроқ эгаллаш услуби ва шакллари ишлаб чиқади.

Халқ чолғуларида ижрочилик услубиётини такомиллаштиришниқуйидаги асосий босқичларга бўлиш мумкин:

- замонавий умумий ва мусиқий педагогика, психология ва дидактика масалаларини чуқур ўрганиш;

- махсус услубиётлар натижаларини, дарс бериш тажриба-ларини ўрганиш ва умумлаштириш;

- олдинги мактаблар ҳамда йўналишларни танқидий таҳлил қилиш, бунинг натижасида замонавий таълим ривожини таъминлашнинг ишлаб чиқиш.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлашимиз керакки, бугунги кунда замонавий талабларга жавоб берувчи ўзбек халқ чолғуларини ўқитиш услубиётини, таълимнинг ҳар бир босқичига (бошланғич, ўрта, олий) алоҳида, ўзига хос равишда ёндашиб, келажакда янги авлод адабиётларини яратган ҳолдагина касбий тайёргарликнинг сифатини таъминлашимиз мумкин. Биринчи навбатда, мусиқий мактаблар, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртлари учун замонавий талабларга жавоб берувчи ўқув дастурларини яратиш ва ижрочилик санъати маданиятини юқори савияда тарбиялаш масалаларини ҳал этишимиз лозим бўлади. Умуман олганда, бугунги кунда ўзбек халқ чолғуларига бағишланган бир қанча ўқув-услубий ва услубий адабиётлар нашр этилган. Чунки бу, бир томондан, махсус соҳа бўлиб, унинг асосини чуқур ўрганиш кераклиги бўлса, иккинчи томондан, халқ чолғуларининг ниҳоятда кўплигидир.

Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги тизимидаги Олий ўқув юртларида, маданият, санъат ва мусиқа коллежларида, махсус академик лицейларда ҳозирги даврда 16 хил кўринишдаги чолғулар ижроси бўйича тайёргарлик олиб борилади. Бу ўқув ва тарбиявий йўналишда, ҳар бир ихтисослик фанлари бўйича ўқитувчининг вазифаси – бўлажак созанда- ижрочини чолғуда ижрочилик кўникмаларига ўргатибгина қолмай, балки ўзлаштирилаётган асарни ҳам техник, ҳам бадиий жиҳатдан чуқур ҳис қилиш, дунёқарашини шакллантириш ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Бунинг учун эса, ўқитувчилик фаолиятини тўғри ташкил қилиниши муҳим омил ҳисобланади. Машғулотларда асардаги ҳар бир товушга, ҳар бир техник ижрочилик услубига алоҳида эътибор берилиши асарнинг шаклини, мазмунини, моҳиятини, бадиий хусусиятларини чуқур ўрганиши, билиши ва пировардида, асарни юқори даражада маҳорат билан ижро этиши - бу ёш созанда-ижрочи дунёқарашларининг ёрқин ифодасидир.

Ҳозирги вақтда халқ чолғуларида ўқитиш услубиётининг асослари етарли даражада ишлаб чиқилган бўлмаса-да, лекин ўқитувчилар учун амалий фаолиятда асос бўла оладиган ҳар бир чолғунинг тарихи, ижрочилик ҳолатлари, ижро услублари ҳақидаги маълум бир вазифа ва тавсиялар дарсликларда, ўқув қўлланмаларда ҳамда тўпламларда мавжуддир.

Аммо шунга қарамай, дарсликларда ҳам, ўқув-услубий адабиётларда ҳам, халқ чолғулари синфида дарс берувчи ўқитувчи-ижрочилар учун шу пайтгача замонавий талабларга кўра касбий ўқитишнинг муаммолари ўз ечимини топмаган.

Ҳар бир чолғу ўз шакли ва конструкциясига эгадир, чолғуларда ижро услублари турличадир, аммо ижрочининг техникасини шакллантириш асосида қўл ва бармоқлар ҳаракати ётади. Бу эса елкага, баданга, оёққа, қўл ва бармоқларнинг ҳаракатига боғлиқдир. Масалан, чанг чолғусида ижро техникасини шакллантиришда бармоқлар тезкорлиги устида ишлашнинг кераги йўқ, доира ижрочилигида эса, аксинча, қўл ҳаракатлари бошқа кўринишда бўлади. Мизробли чолғулар ижрочилигида чап қўл бармоқларининг ҳаракати горизонтал кўринишда, камонли чолғулар ижрочилигида эса вертикал кўринишда олиб борилади. Шунинг учун ижрочилик ҳаракатлари шаклланиш тамойилларини ҳар бир чолғуга нисбатан ўзига хослиги билан алоҳида, батафсилроқ кўриб чиқиш керак.

Халқ чолғуларида ижрочилик бўйича дарс берувчи ўқитувчиларнинг айримлари асосий эътиборни ўқувчининг мусиқий ривожланишига қаратади, лекин унинг ижро ҳаракатлари устида камроқ ишлашади. Ҳаракат эркинлиги фақат ижро техникасини эгаллашгина эмас, балки сифатли товушни шакллантиришни ҳам ўз ичига олади, бу эса ўз навбатида, керакли, ўзига хос бўлган ижрочилик услубини яратишга олиб келади.

Зеро, халқ чолғуларида ижрочилик йўналиши бўйича нашр қилинган дарсликларда, ўқув-услубий қўлланмаларда асосан зарур ижро ҳаракатларини шакллантиришга, ижро ҳолатига катта эътибор қаратилган, уларда амалий тавсиялардан ташқариназарий кўрсатмалар ҳам ишлаб чиқилган.

Халқ чолғуларида ижрочилик бўйича дарс берувчи ўқитувчилар бошқа турдаги чолғулар, масалан, скрипка, виолончель, флейта, валторна, балалайка, домбра ва бошқа чолғулар учун ёзилган дарсликлар, қўлланмалардан фойдаланишмоқда. Бу эса, албатта фойдадан ҳоли эмас, чунки созанда-ижрочиларнинг индивидуал сифатларини очиб беришга, техник маҳоратларини оширишга ёрдам беради. Халқ чолғуларида ўқитиш услубиёти ва чолғуларнинг тарихи ҳақидаги мазкур мақола, Ўзбекистонда халқ чолғуларидаги мусиқий ижрочилик илмининг бир бўлаги сифатида хизмат қилади деган умиддаман. Мен муаллиф сифатида чанг ижрочилиги йўналиши бўйича мутахассис бўлганлигим туфайли, алоҳида, чангда ижрочилик услублари ҳақида кўп йиллик ўқитувчилик тажрибамга таянган ҳолда, ўз кузатишларимни шунингдек, мусиқий педагогика масалаларини ёритишга уриндим. Ҳозирги пайтда мусиқий педагогиканинг асосий вазифаси - мусиқий маданиятни оммалаштирувчи, юқори малакали созанда-ижрочиларни тарбиялашдан иборатдир.

Чангда ижрочилик услублари, чанг ижрочилигининг ривожланиши, такомиллаштирилиши унда бадий асарни ижро этиш техникасини эгаллаш даражаси - олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари томонидан назарий билимларини, маҳоратларини оширишнинггина эмас, балки ижрочилик услубий муаммоларга ҳам катта эътибор беришни талаб этади. Асосий масала чангда ижрочилик санъати услубларини аста-секин ва мустаҳкам эгаллашга бориб тақалади.

Чанг кўпгина бошқа халқ чолғулари сингари академик концерт чолғусига айланди, янги ижрочилик услублари унинг ифодалилиқ имкониятларини анча бойитди, ижрочилиқ маҳоратини оширди, репертуарини кенгайтди. Чангда яхши товуш чиқиши - чолғунинг сифатига боғлиқдир, шунингдек, уни созлашда чолғу симларининг бир хиллигига ва кулоқларининг тенглигига эътиборни қаратиш лозим. Чангда яхши мусиқа ижро этишнинг муҳим шартларидан яна бири, бу чолғу олдида ўтириш ҳолатидир.

Чангнинг баландлиги ўтирган ижрочининг қўл тирсагидан ошмаслиги керак. Стулнинг баландлиги ва чанг билан орадаги масофа ижрочининг бўйи ва қўллари узунлигига мос бўлиши керак.

Замонавий чанглар ҳозирда яхши ўрнатилган сўндирувчилар, корпус ичидаги педаль механизми ва олдинги оёқ пастки қисмига ўрнатилган лапкадан тузилган.

Педальдан фойдаланиш техникаси товуш чиқаришни яхшилаш, тозалаш, куйни яхшироқ ижро этиш, арпеджио ва иккиталиқ ноталарни ижро этиш имкониятини беради. Амалиёт шуни кўрсатадики, товуш жарангининг тембри, чўпларнинг торларга урилган зарбларига боғлиқ. Тўлиқ ва қуюқ товуш чиқариш учун чўплар билан харрақлар устига ўрнатилган чанг симлари орасидаги масофа камида 3-4 см тепалиқдан урилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Урма зарб услуби чангда товуш чиқаришнинг асосий ижрочилиқ услубидир.

Чўплар билан торларга урилганда чуқур, тўла товуш чиқиши керак. Зарб қанчалиқ эркин бўлса, торнинг жаранги шунчалиқ ёркин бўлади.

Торларни ўнг ёки чап қўл билан чертиш куйидагича белгиланади:

П – ўнг қўл зарби;

V – чап қўл зарби;

PV – иккала қўлда бараварига зарб;

Тремоло - иккита чўп ёрдамида узлуксиз, тез зарбларнинг кетма- кетлигидир. Чангда узлуксиз товушни фақат иккита қўлнинг эркин ҳаракатида тремоло услуби ёрдамида чиқариш мумкин, юқори, сифатли товуш ҳосил қилиш учун эса ижрочи бир текис ва эркин зарбга эришиши керак. Чангда тремоло услубини иккиталиқ ноталарда ижро этиш имконияти ҳам бор.

Легато - тордан торга сезилмас узлуксиз тремоло ёрдамида эҳтиётлик билан ўтиш услубидир. Легатода бир нафасда бир неча нотани ижро этиш мумкин. Билаклар ҳаракати ниҳоятда эркин бўлиши керак. Легато бир текис узлуксиз товуш жарангини таъминлаб бериш билан бирга, ижро этилаётган асарга ўзига хос бўёқ беради.

Чўп чертмақ - чўпнинг текис бўлган орқа ясси қисми билан торларни тирнаб чертиш ёрдамида ҳосил қилинади. Бу услубга ўтилганда чўпларни юқорига ўгириб, бош ва кўрсаткич бармоқлар ёрдамида сиқилади. Чертиш худди зарбга ўхшаб ижро этилади.

Бармоқ чертмоқ - услубида торларга бармоқлар билан майин чертилади. Бу услуб амалиётга чанг ижрочилигининг такомиллашуви натижасида киритилди. Чангда

пиццикато қуйидагича ижро этилади: иккита қўл бармоқлари билан икки ва ундан кўп товушларни чертиш; қўлларнинг бирида биттадан то уртагача товушларни чертиш; бир вақтнинг ўзида битта қўлда чертиб, иккинчи қўлдаги чўпда эса зарб бериш ёки чертиш ҳам мумкин. Бармоқ чертмоқ услуби чанг ижрочилигини ифодавий ва техник жиҳатдан бойитди.

Пиццикато - услубида бемалол уч, тўрт, олти товушдан иборат аккордларни ижро этиш мумкин. Пиццикато ижроси pp дан то p гача бўлган жаранг динамикасини чегаралайди. Тўрт товушли аккордда катта ва ўрта бармоқлар қатнашади. Олти товушли аккордда катта, ўрта ва кичкина бармоқлар ишлатилади. Очиқ педалда товушлар узок вақтгача тинмайди. Гармонияни ўзгартирганда педаль механизмидан фойдаланиш керак.

Пиццикато услубини чанг диапазонининг ихтиёрий бўлагидан ижро этиш мумкин, лекин уни чангнинг ўрта регистр қисмида қўллаш қулайроқдир.

Урма-зарб - услубида бир қўл билан торга берилган зарбни бир зумда иккинчи қўл бармоғи билан товуш оҳанги сўндирилади. Бу услуб ёрдамида товуш жарангининг одатдаги узунлиги камайтирилади, товуш юмшатилиб, кучсизлантирилади. Урма-зарбни, одатда, биринчи пастги гурпуада, яъни кичик октава соьдан, биринчи октава соьгача бўлган диапазонда қўллаш тавсия этилади.

Ўрта ва юқори регистрларда товуш кўполроқ чиқади, аммо ижрочилик амалиётида ундан ҳам баъзида фойдаланилади.

Чўп тарак - услубида чўпнинг иккинчи ясси, яланг қисми билан торларга зарб берилади. Бу эса шовқин эффектини беради. Бу услубни ижро этаётганда билаклар ва чўплар зарбдан кейин бир зумда торлардан қочиши керак.

Шундагина жарангли узлуксиз товуш ҳосил бўлади. Бу услуб биринчи марта С.Бобоевнинг халқ чолғулари оркестри билан ижро этган Концертино асаридан қўлланилган. Чўп тарак чангнинг ўрта регистрида жуда яхши жаранглайди. Иккиланган ноталар, тремоло, легато, турли арпеджиоларни ҳам ижро этиш мумкин. Товушларни ижро этишда имкон қадар p ёки tr да ижро этиш мақсадга мувофиқдир.

Тебратма - услубида қўл бармоқлари билан торга зарб берилгандан сўнг иккинчи қўл бармоғи билан аста-секин тебротилади. Бу услубнинг одатда, чўп тарак услуби билан биргаликда қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

Чўп-чизма - услубида бир тордан бошқасига чўпнинг ясси томони билан керакли товушгача сирғаниб ўтилади. Бунда ноталар узунликларига қараб, тез ёки секин темпларда хроматик йўллар ҳосил бўлади. Глиссандони бир вақтнинг ўзида иккита қўлда чолғунинг бутун диапазонида ижро этиш ҳам мумкин. Ўнг қўл бошлайди, чап қўл давом эттиради ва аксинча.

Сакратма-зарб - услубида ўнг ва чап қўлларда чўплар торларга енгил ва тез зарб берилиши натижасида товуш ҳосил қилинади. Зарбдан сўнг аниқ бўлинган акцентли товуш ҳосил бўлади. У битта тордан ёки бир тордан бошқасига ўтилаётганда ҳам ижро этилиши мумкин.

Терма зарб - услубини чангинг бутун ижро диапазонида қўллаш мумкин. Айниқса гармоник аккордлар чангда яхши жаранглайди. Чангдаги арпеджио ижроси рус халқ чолғуси - жарангдор гуслини эслатади. Бу ижро услубларни амалиётда қўллаш ва ўрганиш ижрочи-чангчиларнинг касбий маҳоратини ўстиришига ёрдам беради.

Умуман олганда, ҳар бир чолғуда ижрочилик санъати сирларини ўрганишда бошланғич даврнинг ўзидаёқ - ўтириш ҳолатларига, ижро кўникмаларига ва чолғунинг ўзига хос услубларини эгаллашга муҳим аҳамият берган ёш созанда-ижрочининг келажаги порлоқдир.

Шунингдек, ижрочи мусиқий асарни ўзлаштиришда, унинг бадиий жиҳатларини рўёбга оширишда албатта, мусиқани эшитишга, асарнинг динамикасига, интонациясига алоҳида эътибор беришлиши лозим. Шунинг учун ҳам мусиқаасарини юқори санъат даражасига олиб чиқишдаги ушбу хусусиятлар ҳақидаги фикрларни ёритиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Одилов А. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. Тошкент. 1995й
2. Одилов А. Назаров А. Ўзбек халқ чолғулари учун асарлар. (Ўзбекистон композиторлари ижодидан.) Тошкент. 1997 й
3. Одилов А. Чанг тароналари. 2-китоб(қўлёзма). Тошкент Давлат Консерваторияси – 1998 й
4. Хўжаев Р. Лутфуллаев А. Мусиқамиз арбоби. «Санъат». 12.1990 й
5. Хўжаев Р. Дилкаш садолар соҳиби («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1988, 11 ноябрь сони)
6. Харратов Ф. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Тошкент. 1999 й.
7. Нейгауз Г. «Об искусстве фортепианной игры» Москва. 1992 й.
8. Лутфуллаев А. Ўзбек халқ чолғулари ижрочилик. Тошкент. 2006 й.